

МАКЕДОНСКИОТ ПРЕВОД НА ЧЕСТИЧКАТА δή

Крајна содржина

Научниите и дружни текстови што ги претставуваат сѐа-роѓрчкиите партикули, кај нас немаат долга и богата традиција. Поради тоа и природој на преведувачиите кон овој исклучително значаен сегмент од јазикот е партиципален и површен. Ова се рефлектира во преводиите, кои се произволни, а со тоа и намесата непродуктивни, со промашена смисла или значење. Се разбира, конечниите и целосни решенија за ваквата состојба се далеку од можностите на една ваква студија, во која, навистина, прв пат на овие простори, е изложен пресек на теориската мисла врзана за клучните прашања околу старогрчкиите партикули и во која за прв пат се зајакнаат прашањата од овој домен на македонската преведувачка теорија и пракса. Сепак, нејзината најголема доблест е во тоа што ги истакнува врските меѓу старогрчкиите партикули, од една страна, конкретно партикуларно δή и македонските, од друга, адекватните де и еве. Воспоставените релации ги обновуваат и оживуваат примарните и изведениите значења на старогрчкиот оригинал и ги насочуваат македонските преведувачи кон усилени и продуктивни решенија при изборот на неговите семантички адекват.

Клучни зборови: СТАРОГРЧКИ ЈАЗИК, МАКЕДОНСКИ ЈАЗИК, ПАРТИКУЛИ, ПРЕВОД, ЗНАЧЕЊЕ, ИНТОНАЦИЈА.

Во македонската научна мисла евидентно е отсуството на текстови, кои ги третираат партикулите во класичните јазици, а во тие рамки, посебно, старогрчките партикули. Ваквата состојба се реперкуира на повеќе нивоа. Занемарувањето на овој исклучително значаен сегмент од старогрчкиот јазик и говор, не само што го оневозможува вистинското за/познавање со/на старогрчкиот јазик и мисла, туку, често пати, остава траги и во преводот на старогрчките текстови: испуштањето на партикулите или нивното „слободно“ (т.е. погрешно) преведување, може лесно да ја промени (нијансира или изврти) смислата на исказот (дискурсот) и читателот да го наведе

во погрешна насока. Ваквата реална опасност произлегува од фактот што овие партикули не претставуваат некаква банална егзотичност на старогрчкиот јазик/говор, туку негов значаен, присутен, неоткинлив дел, така што нивното релативизирање го релативизира восприемањето и толкувањето на старогрчкиот израз и мисла. Во таа насока, чувствувајќи ја потребата од соодветен и систематизиран приод и третман при преведувањето на старогрчките партикули, со овој текст ќе се обидеме да понудиме одредени решенија околу преводот на една од старогрчките партикули.

Кога се зборува за старогрчките партикули невозможно е да се заобиколи феноменот на нивното изобилство, кој не наоѓа паралела во другите јазици. Иако на овие простори не постои традиција на негово истражување, во меѓународните научни кругови¹ тој постојано го привлекува вниманието на изучувачите на класичната мисла. Се разбира, мислењата меѓу нив се различни. Па така, според едни, нивната зачестеност се објаснува со претпоставката дека тие „му припаѓале на пишаниот јазик. Ги изразувале интонациите на гласот. Биле неопходни во пишаните текстови, каде нивното отсуство би предизвикало хаос, но во говорот ги немало.“ (Labéy, 1950: 3-4) Ваквите заклучоци се поддржани и од употребата на *scriptum continuum*; имено, „доволно е да се погледне овој начин на непрекинато пишување, подеднаков во натписите, во папирусите и во манускриптите... па да се добие претстава за незаменливата улога што ја играле овие партикули, наречени... 'партикули за врска.'“ (Humbert, 1954: 368)² Сепак, според многу показатели, ваквиот став е неодржлив, покрај другото и поради фактот што во новогрчкиот се употребуваат партикули, кои се наследени од старогрчкиот говор.

И други научници³ ја поддржуваат идејата дека старогрчките партикули имале улога каква што има интонацијата во современите јазици, но, истовремено, многумина од нив го споделуваат доминантното мислење, дека партикулите биле многу поприсутни во говорниот јазик⁴. И самиот Denniston, еден од главните авторитети во оваа

¹ Развојот на лингвистичките теории со прагматичен приод кон јазикот, ја возобновува атрактивноста на овие мали „патни знаци“ во дискурсот, кои со своето функционално значење, добиваат сè поистакнато место во остварувањето на комуникативниот чин.

² Cf. et Meillet 1965: 235.

³ Blomqvist, Fraenkel и Hellwig.

⁴ Schwyzer за партикулите вели, дека се одлика на колоквијалниот говор, „besonders für das Gespräch“ (Schwyzer 1939-71: II. 556), а Hellwig, дека „die Fülle der Partikeln im Griechischen, vor allem bei der Wiedergabe gesprochenen Sprache“. (Hellwig, 1974: 163)

област, смета дека разговорниот јазик бил полн со партикули и дека дијалогот е главниот трезор, бидејќи тој најдобро го рефлектира колоквијалниот говор.⁵ Ваквите размислувања ги отфрла Duhoux преку статистички истражувања врз дијалогски и недијалогски партии во корпус текстови од Платон, Ксенофонт, Аристофан и Софокле. Сублиматот на сознанијата е дека „les parties dialoguées n’ont pas davantage de particules que les autres“ (Duhoux, 1997: 30) и „il est sans doute inexact de penser que les particules étaient spécialement fréquentes dans la langue parlée. C’est l’inverse qui est probablement vrai: les particules étaient davantage utilisées à l’écrit“ (op. cit.: 41). Duhoux аргументира и дека, за разлика од претходните мислења⁶, драмските текстови содржат помалку партикули од недрамските (Duhoux, 1997: 31 3), стихуваните недрамски, повеќе од драмските (op. cit.: 33 5), а верувањето⁷ дека партикулите се почести во комедијата наспроти трагедијата, го отфрла како неточно (Duhoux, 1997: 31 9). Истовремено, ја побива и тезата⁸ за претположената врска меѓу ‘καί стилот’ и говорниот грчки, покажувајќи, дека во делата за кои се претполага дека стојат најблиску до говорниот јазик (драмата, на пр.), асиндетонот⁹ е почест одошто во другите видови. (Duhoux, 1997: 43 4). Меѓутоа, тој не заборава и да ја проблематизира (op. cit.: 40-1) реалната поврзаност меѓу сценските текстови и говорниот јазик: грчкиот театар подражавајќи поетска стварност, создава илузија на стварноста¹⁰; авторот (во драмата - актерот) се обидува да создаде впечаток меѓу гледачите, дека не зборува тој, туку неговиот лик¹¹; сценографијата и кореографијата се во улога на креирање друга, поетска стварност (кутуми, маски, женски улоги играни од мажи, танц, игра итн.). Што се однесува до јазикот на трагедијата, и Аристотел потсетува,¹² дека во неа се користат изрази што никогаш не се употребуваат во говорот. Оттаму, како единствено реален се наметнува заклучокот за неможност со сигурност да се определи врската и блискоста меѓу деловите на

⁵ v. Denniston 1954: lxxii-lxxiii.

⁶ „...Greek drama reproduces, as far as one can tell, the free use of particles in everyday speech.“ (Denniston 1954: lxxv).

⁷ „Particles are on the whole, I think, rather more often employed in comedy than in tragedy.“ (ibid.).

⁸ Тезата на S. Trenkner (1960: 2-3, 5).

⁹ Од ова, како и заради најмалото присуство на партикулите во драмата, Duhoux на драмата ѝ признава најголема употреба на некои карактеристики од говорниот грчки јазик.

¹⁰ Платон, *Дрдава* 394b-с.

¹¹ Платон, id. 393b (иако, тој зборува, всушност за епопејата).

¹² ἔτι δὲ ἘΑριφράδης τοὺς τραγικοὺς ἐκμιμῶδει ὅτι ἂ οὐδεὶς ἂν εἶπειεν ἐν τῇ διαλέκτῳ τοῦτοις χρῶνται...

поетските форми или одделните книжевни видови и колоквијалниот говор.

Како и во другите јазици, така и во грчкиот партикулите се развиваат¹³, пред сè под внатрешни, но исто така и под надворешни влијанија. Во таа смисла, мора да се отфрлат тврдењата дека кај нив нема позајмувања од другите јазици;¹⁴ од една страна заради резултатите од истражувањата во самиот грчки јазик (Davies 1997), од друга, заради резултатите добиени од истражувањата во другите јазици¹⁵. Реалност стануваат и интердијалектните позајмувања во грчкиот јазик (Davies 1997: 70), но „we cannot assume *a priori* that all Greek dialects shared the same particles and made the same extensive use of them“ (op. cit: 69). Аркадските натписи, на пр., даваат слика за многу ограничена употреба на партикулите; сепак, тоа „does not prove that the spoken language was equally depleted of particles.“ (ibid.).

Што се однесува, пак, до дијахрониот пресек на нивната фреквентност, се разбира, никој не го оспорува богатството од партикули во хомерската поезија, меѓутоа, сите се согласни дека „le développement des particules, l'affinement de ces instruments d'expression de plus en plus précis, est parallèle au développement, si rapide et si brillant, de l'esprit grec entre le VIe siècle et la fin du Ve“ (Humbert 1954: 370) „Во покласичниот грчки употребата на партикулите (...) станува стереотипна, а одделни партикули добиваат многу поопределени функции“ (Blomqvist 1969: 19). Бројот на конективните останува ист (Blomqvist 1969: 132-41), меѓутоа, се редуцира¹⁶ бројот на емфатичките партикули (Thrall 1962: 6 sqq.; Blomqvist 1969: 141-4)¹⁷. Натомошната генерална деклинација се објаснува со замената на партикулите со адверби, влијанијата на другите јазици, широката употреба на грчкиот од говорители на кои истиот им е нематичен јазик и др.

¹³ „...changes in the particle inventory as well as changes in the way in which the same particles are used and in the function that they fulfil, are characteristic not only of literary languages but also of the epigraphically attested dialects.“ (Davies 1997: 69).

¹⁴ Меѓу другото, и поради мислењето, дека позајмувањата се поверојатни за отворената класа зборови, како лексичките единици на пр., одошто за затворената класа (Haugen 1950), на којашто ѝ припаѓаат партикулите.

¹⁵ Cf. Brody 1987, Campbell 1993, Врина 1999.

¹⁶ Blomqvist смета дека овој „hellenistic process is only a continuation of the previous development and resulted only in a further delimitation of the functions of particles: in Homer the particles mostly emphasize single words or ideas, in the classical period they more often connect sentences...“ (Blomqvist 1969: 158, 73f.n.), додека „...in the hellenistic period the principal function of particles was to indicate the relationship between sentences and clauses, not to emphasize single words or ideas.“ (Blomqvist 1969: 144).

¹⁷ Cf. Dionysius Thrax 643b.

По овој кус преглед на истражувањата и сознанијата врзани со старогрчките партикули, оставајќи го отворено (како што е, впрочем, во современата научна мисла) прашањето за превалирањето на старогрчките партикули – во пишаниот или говорениот збор, вниманието ќе го свртиме кон предметот на нашето испитување. Се разбира, и во старогрчкиот, како и во другите јазици, партикулите претставуваат хетерогена група, во која се вклучени повеќе видови зборови. Во современите јазици постои тенденција за нивно одделување од прилозите, сврзниците и извиците, преку воведување построги морфо-синтактички и семантички критериуми.¹⁸ Меѓутоа, кога станува збор за старогрчкиот јазик, во науката тешко се отстапува од поделбата профилирана уште од Denniston, според која, меѓу нив се вброени сврзниците¹⁹ и реченичните прилози²⁰ (или партикулите во потесна смисла). Примордијалноста на вториве е несомнена. Без оглед на развиените и изведени значења и функции,²¹ голем дел од партикулите во старогрчкиот јазик (и воопшто, во другите јазици) потекнуваат²² од партикулите кои искажуваат емфаза,²³ т.е. партикули „служещи за изразување на афективни, емоционални реакции на говорещия“. (Врина 1999: 7).²⁴

¹⁸ За нивно егзактно дефинирање потребно е да се одговора на многу прашања, на пр.: Каков е нивниот морфолошки статус? Каде им е местото во реченицата, изразот и сл.? Што ги одликува од синтаксичка гледна точка? Дали учествуваат во структурата (градбата) на реченицата или имаат статус на маргинални елементи? Дали пројавуваат одредени афинитети кон одредени типови искази, кон одредени глаголски времиња и сл.? Имаат ли сопствено значење или добиваат смисла во зависност од исказот, од комуникативната ситуација, од меѓусебниот однос на соговорниците итн.? Каква е улогата на интонацијата во определување на нивното значење? и др. (cf. Врина, 1999: 9-12 et passim)

¹⁹ Сврзниците, како и во нашиот јазик, се поделени на две групи: координациски и субординациски. (cf. Минова-Гуркова 2000: 82)

²⁰ „Many sentence adverbs remained such, some sank to mere enclitics, others became pure conjunctions, while still others fluctuated in function, being now adverbial, now conjunctive...“ (Smyth, 1984: 631)

²¹ „...function as establishing a relationship between separate ideas.“ (Denniston 1954: xxxix).

²² Ова е речиси општоприфатен став; и за Denniston нема сомнеж дека партикулите се пред сè експресивни, бидејќи изразуваат определен начин на мислење или емоционална состојба. (Denniston 1954: xxxvii)

²³ Или партикули во потесна смисла; германските филолози за нив го употребуваат називот *Abtönungspartikeln*.

²⁴ Овие пак, потекнуваат од зборови - партикули, кои го свртуваат вниманието на соговорникот, односно лицето на кое му се обраќа говорникот. Оваа улога на партикулите во комуникативниот чин се признава сè повеќе (Fernandez 1994: 251), особено од лингвистичките теории, кои профилираат прагматичен приод кон јазикот. Разгледувајќи го јазикот, пред сè, како средство за комуникација меѓу говорителот и адресантот, тие ја нагласуваат комуникативната или прагматичната страна на определувањето на 'значењето' на партикулите. (Wakker 1997: 210)

Што се однесува, пак, до нивното преведување, македонскиот јазик, со својата географска местоположба²⁵ и својот специфичен развој,²⁶ за разлика од многу други современи европски јазици, нуди одредена можност за изнаоѓање лексички адекватни, кои може да ја покријат семантиката на дел од овие партикули. Меѓутоа, понекогаш е навистина тешко да се долови логичката или емоционална (реторичка) вредност на овие мали, но толку значајни елементи, кои им даваат бележитост на односите меѓу поимите или идеите, па затоа нивниот превод може да изгледа премногу нагласен или несмасен во споредба со суптилната, деликатна природа на старогрчките оригинали (на пр. ἄρα, γέ, τοί). Често пати тие не можат да се преведат директно, ниту само со еден збор, па затоа преведувачот мора да прибегне кон поинакви решенија, кон промена на синтаксата на реченицата, кон употреба на разни интерпункциски знаци, курзивен текст и сл.²⁷ Затоа, преведувањето на партикулите од преведувачот бара крајна внимателност и вештина. Во таа насока, како лош пример би ја посочиле практиката на воедначување на преводот на сите интензивни²⁸ партикули (δή, μήν, γε, που...) со 'навистина'.²⁹ Ова претставува испразнување, осиромашување на нивното значење. За да се избегне таквата ситуација, потребно е да се обрне внимание на единството, заедницата што ја создаваат со зборот (мислата) што го (ја) истакнуваат, па на тој начин да се дојде до соодветниот превод.

При преведувањето на овие партикули нужно е да се имаат предвид модалитетите во нивната функционална (поли)семантика, за што зборува и самиот Denniston. Така, мора да се има на ум дека, иако експресивните партикули содржат некаква емфаза, таа емфаза може да има различни форми, да биде: афирмативна, т.е. да покажува дека нешто навистина е така; или, интензивна, да покажува дека нешто е така во голема степен; детерминативна, да го насочува вниманието кон една идеја, исклучувајќи ги останатите; лимитативна, да соопштува дека вон пропишаните граници, можеби спротивното е вистинито. (Denniston 1954: xxxviii) Се разбира, не постои строго

²⁵ Пред сè, близината со грчкиот јазик, но и самото опстојување во балканскиот лингвистички ареал.

²⁶ Обележан со негово доцно нормирање, но и со други автохтони специфики, кои придонеле во конзервирањето на многу архаизми, на лексичко, но и на морфо-синтаксичко ниво.

²⁷ „The force of such words is frequently best rendered by pause, stress, or alterations of pitch.“ (Smyth, 1984: ibid.)

²⁸ Во активно значење, кои интензивираат.

²⁹ Види подолу!

разграничување во употребата на овие форми и тие често пати се преклопуваат. Така, на пр., и η и $\delta\eta$ партикулите изразуваат афирмација, па оттаму речениците: η πολλοὶ τοῦτο ποιοῦσι и πολλοὶ δὲ τοῦτο ποιοῦσι може да се преведат ‘*Нависѝина многу(мина) го прават тоа.*’ Меѓутоа, првата партикула се однесува на мислата како целина, додека $\delta\eta$ тежнее да се поврзе со претходниот³⁰ збор.³¹ За да се долови разликата, при преведувањето на македонски може да се прибегне кон следниве варијанти: I) ‘*Нависѝина, многу(мина) го прават тоа.*’ (обврзна е запирката); или ‘*Е, многу(мина) го прават тоа.*’ II) ‘*Нависѝина многу(мина) го прават тоа.*’ (без записка); или ‘*Многу(мина) де го прават тоа.*’.

Во последниот пример гледаме дека при преведувањето на партикулата $\delta\eta$ како природен адекват се наметнува нашата партикула *де*. Од една страна треба да го имаме предвид генералното значење на старогрчката партикула, која нештото го обележува како нешто присутно и јасно на мислата, давајќи му поголема прецизност, извесност и сигурност; го истакнува она што е очигледно, признато и природно. Во говорот нејзиното присуство може да се долови со повишување на гласот на зборот што и претходи и на кој се однесува или со изразено нагласена гестикација во насока да се одржи или возобнови вниманието на соговорникот. Донекаде одговара на француското ‘voilà!’ или на нашето ‘ете!’, ‘еве!’, односно на илокутивната партикула *де*, чија основна семантичка функција се пројавува во промената на комуникативната насоченост на исказот.³²

Не навлегувајќи во можните етимолошките релации меѓу овие партикули, лично сметаме дека, иако преводот со последната македонска честичка не е универзално решение за секоја синтагматска целина што ја гради $\delta\eta$, сметаме дека ваквата паралела не треба а priori да се отфрла. Напротив, онаму каде постои можност, треба да се искористи предноста што ја нуди ваквиот концизен превод.

Во таа насока, би навеле неколку примери, каде ваквиот превод се чини издржан. Така, синтагмите: $\dot{\iota}\sigma\tau\epsilon$ $\delta\eta$ или $\delta\epsilon\dot{\iota}$ $\delta\eta$, во кои парти-

³⁰ Обично партикулата $\delta\eta$ стои зад зборот што го истакнува, меѓутоа, понекогаш може да е разделена од него со еден или неколку други зборови.

³¹ Исто како и $\delta\eta$ и партикулата $\gamma\epsilon$ го истакнува зборот што ѝ претходи; меѓутоа $\delta\eta$ има полабава врска со соодветниот збор и е во состојба своето влијание да го прошири врз целата реченица. И двете партикули ($\delta\eta$ и $\gamma\epsilon$) имаат интензивна и детерминативна функција, но $\gamma\epsilon$ поседува и лимитативна функција, може да искажува некаква резервираност, па оттаму, како zgodни варијанти за македонски превод на партикулата $\gamma\epsilon$ се јавуваат зборовите ‘бар’, ‘барем’, ‘лично’ или ‘-ка/-зека’ во ‘јаска’ ($\epsilon\dot{\iota}\omega\upsilon\epsilon$), ‘тизека’ и сл.

³² Cf. Врина 1999: 52-3, 102-4, 142-8 et passim.

кулата нештата ги покажува како очигледни и природни и во таа насока соопштува: ‘*Се разбира* дека знаете.’, ‘*Секако* дека знаете.’, или, втората: ‘*Очиџледно* е дека треба (дека е потребно).’, може сосема точно да се преведат: ‘Знаете, *де!*’ и ‘Треба, *де!*’. Исто и: οὐχ οὕτως ἔχει; ἔχει δὴ (Pl.Apol. 27c) ‘Не ли е така? *Се разбира* дека е (така).’ може да се преведе: ‘Не ли е така? (Така) е *де!*’

Сличен превод може да се употреби и кога партикулата δὴ е во интензивно значење, со некои придавки, прилози, заменки или други видови зборови. Така, ἀπαντες δὴ ‘сите, *де!*’ (‘апсолутно сите’), δῆλον δὴ τοῦτό γε (Pl.Gorg. 502a) ‘јасно (е), *де*, барем ова’.³³ Кај Херодот, на пр., по οὗτος, исто како и во случајот со македонската партикула, δὴ го истакнува фактот дека некое лице веќе било претходно споменато: οὗτος δὴ ὁ καθαρθεὶς τὸν φόνον ‘тој, *де*, исчистениот од убиство’ (Herod. 1.43); οὗτος δὴ ὁ φονεὺς... γενόμενος ‘тој, *де*, кој стана крвник’ (Herod. 1.45). Малку поразлично, со блага доза на иронија: τοῦτον δὴ ἴσως δεῖ ‘тој *де* можеби треба’ (Pl.Gorg. 490e).

Истото може да се примени и во ретките случаи кога партикулата означува одобрување, т.е., согласност, допуштање:³⁴ πότερον...; - λέγεται δὴ, ὦ Σώκратες, οὕτως ‘дали... - се зборува *де*, така, Сократе’.³⁵ (Pl.Prot. 359c) Исто и при практична согласност, одговарајќи на заповед или барање: ἐρώτα. - ἐρωτῶ δὴ. ‘прашувај! - прашувам *де!*’ или ‘...*еве* прашувам!’ (Pl.Gorg. 448b); λέγ’, ὠγαθέ. - λέγω δὴ ὅτι ‘зборувај (т.е. продолжи да зборуваш), добар мој! - зборувам *де*, дека...’ или подобро: ‘...*еве* велем, дека...’ (Pl.Gorg. 507a).

Преводот со *де* е соодветен и кога партикулата доаѓа со императиви, каде додава некаква итност.³⁶ Во тој случај може да се прават комбинации со местото: λέγε δὴ ‘кажи *де!*’ или, подобро ‘*де*, кажи’ (Ar.Ach. 103) или λέγε δὴ μοι τῶν ἀγαθῶν ἓν ‘кажи ми *де* едно добро’ или ‘*де* кажи ми едно добро’ (Ar.Av. 587) или ἀκούετε δὴ ‘*де* слушајте’ (Ar.Ach. 733), δότε δὴ ‘*де* дајте’ (Z 476), τέτλαθι δὴ, κραδίη ‘*де* издржи, срце’ (υ 18). Исто така во комбинација со ἄγε ‘*де* ај’, ‘ајде’, удвоено ‘*де*... *де!*’ и сл. (K 479, Φ 221, β 178 итн.). Ваква ургентност партикулата придодава и во прашањата: ποίας δὴ πειθοῦς ‘на какво *де* убедување?’ (Pl.Gorg. 454a); τὰ ποῖα δὴ ταῦτα λέγεις, ὦ Σώκратες; ‘за какви *де* тоа

³³ Кај Платон е честа со δῆλος во ова значење.

³⁴ Во старогрчкиот ваквата улога почесто ја има честичката γε, кога го истакнува афирмативниот одговор и при тоа самата добива призвук на допуштање или потврдување.

³⁵ Всушност, ‘така барем луѓето зборуваат’.

³⁶ Ваквата употреба е честа кај Аристофан, а се среќава повеќе пати и кај Хомер.

[ῆθη] зборуваш, Сократе?’ (Pl.Phdn. 81e); дури и елиптично: ἀλλὰ τί δή; ‘но (ами) што [со тоа] де?’ (Pl.R. 357d).

Се разбира, ваквиот превод не смее да се прави по инерција и, заборавајќи на контекстот, да се аплицира насекаде. Имено, иако на прв поглед може да изгледа пригоден преводот на πολλὰκις δὴ со ‘често, де’, сепак, контекстот (Pl.Sym. 215e) покажува дека точен превод би бил ‘*eīte*, често’.³⁷ Ова решение се наметнува како соодветно и во други случаи: νῦν δ’ ὁρᾶτε δὴ (X. Cyt. 3.2.12) со кое се порачува: ‘но, сега *сиḡурно* гледате...’ може да се преведе: ‘но, сега, *eīte*, гледате...’. И во некои случаи кога доаѓа со прономинален адverb: ἐπηρείλησε οὕτω δὴ μιν ἀσθενέα ποιήσειν ὥστε ‘се заканил, дека, *eīte* така нејака ќе ја направи, што...’ (Herod. 1.189); τὸν δὲ διαμνημονεύοντα οὕτω δὴ ‘а тој, припомнувајќи си, *eīte* така’ (Herod. 3.3); οὐκοῦν οὕτω δὴ κατὰ πάντων εἰπεῖν ἔστιν ‘значи, околу сето (тоа), може *eīte* така да се каже’ (Pl.Men. 88e).

Кон ваков превод може да се прибегне и кога грчката партикула ја користи својата емоционална вредност, кога покажува дека зборот што го придружува е наведен од некој друг или презентира нечиј друг начин на мислење, а ова обично вклучува доза на скептицизам, иронија или сарказам. Така, ἄρα γνώσεται Σωκράτης ὁ σοφὸς δὴ... најдобро би го превеле ‘дали Сократ, *eīte* мудриот, ќе познае...’ (потешко ‘дали ќе познае Сократ мудриот *де*...’ (Pl.Apol. 27a)). Во ваков сличен контекст често наидуваме на комбинацијата ὡς δὴ: ὡς δὴ σύ, ὦ Σώκρατες, οὐκ ἂν δέξαιο ‘како да³⁸ ти Сократе не би прифатил’, односно, ‘ка’о *eīte*, ти, Сократе...’, ‘божем (*eīte*), ти Сократе...’ (Pl.Gorg. 468e); ὡς δὴ σύ μοι τύραννος Ἀργείων ἔση ‘(како да) дека, *eīte*, ти ќе ми бидеш господар’, ‘божем (*eīte*), ти ќе ми бидеш господар’; ὡς δὴ σὺ βραχέα... ‘божем (*eīte*), ти кратки...’; ὡς δὴ σὺ ‘божем (*eīte*), ти [си]’, т.е. ‘к’о да ти [си]’ (E.Sus. 674). Слично и во целна реченица: λόγου ἔνεκα λέγεις τὸν λόγον, ἵνα δὴ ἄτοπον λέγῃς ‘заради говорот ја даваш оваа изјава, за да, *eīte*, кажеш [нешто] чудно’, или, дури, ‘...сал да, ете...’ (Pl.Euthd. 286d).³⁹ Или во причинска (обично ὅτι δὴ), кога се имплицира дека дадената причина е несоодветна или тоа не е вистин-

³⁷ Партикулата доста често се среќава покрај зборови што означуваат некаков квантитет (фреквентност, интензитет, временска или просторна дистанца и сл.). Во таквите случаи многу тешко може да се употреби некое од двете понудени преводни решенија; како нужност се наметнува употребата на некаков адverb, честичка или друг збор: ‘многу’, ‘мошне’, ‘доста’, ‘само’, ‘често’, ‘далеку’, ‘сал’, ‘баш’ итн.

³⁸ Интересно е да се забележи дека елементот *ο*- во обете партикули има исто потекло, т.е. претставува индоевропски демонстратив. (Skok 1971: 386)

ската причина: οὐκ ἔστ' ἔτυμος λόγος ὃς ἄν... τῷ μὴ ἐρώντι μᾶλλον φῆ δεῖν χαρίζεσθαι, διότι δὴ ὁ μὲν μαινεται, ὁ δὲ σωφρονεῖ. 'не е вистинит говорот, кој тврди дека... треба повеќе да му угодува на нељубовникот, затоа што, *eīte*, оној бил занесен, а овој разборит.' (Pl.Phdr. 244a). Нашето преводно решение, покрај *eīte*, ја користи и неопределената л форма од глаголот; можно е решение и со прилогот *демек*: 'оти, *демек*, овој бил...', но, треба да се внимава, зашто овој турцизам со вакво значење е во локална употреба. Исто и кога се изразува огорченост околу фактот наведен како причина: τὸν μὲν ἐπίστιον καλέων, διότι δὴ οἰκίοισι ὑποδεξάμενος τὸν ξεῖνον φονέα τοῦ παιδὸς ἐλάνθανε βόσκων 'а го повикувал крајогнишниот, оти, *eīte*, в куќи примил гостин и [така], без да знае, хранел крвник на својот син'. (Herod. 1.44) Со глаголи за говорење, мислење, надевање и стравување, каде, најчесто, се подразбира дека она што следи не е вистинито: δείσαντες... μὴ χρήμασι δὴ πείσας τινάς, ὅτι πλούσιος ἦν, ἀποδρῶ 'се исплашиле... дека, *eīte*, ќе поткупи со пари некого, бидејќи бил богат, и ќе избега'.⁴⁰ (Thuc. 7.86.4) Понекогаш оваа партикула ги става зборовите во наводници, т.е. означува дека тие не треба да се прифаќаат во нивната полна вредност, објективно, туку изразуваат нешто во кое е тешко да се поверува, некаква иронична претпоставка: ὡς γὰρ ἀνέβη ἐς τὴν ἀκρόπολιν μέλλων δὴ αὐτὴν κατασχῆσειν 'зашто кога се качил на акрополата, со намера, *eīte*,⁴¹ да ја заземе'. (Herod. 5.72); исто и: καὶ τοὺς Ἀθηναίους φίλους δὴ ὄντας μὴ ἐᾶσαι ἀμαρτεῖν. 'и на Атињаните, вашите пријатели *де*, да не им дозволите да погрешат' или 'и на Атињаните, *eīte*, вашите пријатели...'.⁴² (Thuc. 6.80.2) Оттука и при вистинските наведувања: ἴσως. - οὐκ ἴσως δὴ, ᾧ βέλτιστε, ἀλλ' ἀνάγκη ἐκ τῶν

³⁹ Но, не мора секогаш во ваква ситуација да носи ист призвук. Имено, при опишување на некаква стратегија или план, може, но не мора секогаш да има индигнантен или презрив тон: κατὰ θεωρίας πρόφασιν ἐπλώσας, ἵνα δὴ μὴ τινα τῶν νόμων ἀναγκασθῆ λῆσαι τῶν ἔθετο 'исповил под изговор да го види светот, а всушност за да не биде принуден...' (Herod. 1.29); и тука македонската честница *де* би можела да го најде своето место, само што преводот би бил доста неизгладен; имено, во исказот, всушност, се подразбира: 'под изговор да го види светот, а за да не... *де*'; меѓутоа, во последниот пример, сосема е веројатно дека ваквиот призвук го доловува адверсативното *а*.

⁴⁰ Се чини овде со *дѝ* е покажана индигнацијата што ја чувствувале оние исплашените.

⁴¹ Како што тој и си мислел.

⁴² Во ваков случај, можеби е најдобра употребата на наводници за доловување на иронијата: „вашите (добри) пријатели“. Преку зачестената современа употреба на наводниците (кои се, бездруго, емфатични) во извртена смисла, може лесно и сосема природно да се протолкува зачестената употреба во иронична смисла и на емфатичната старогрчка партикула *дѝ*.

ὁμολογημένων ‘можеби. - не „можеби“, најдобар мој, туку нужно според она во што се согласивме’ (Pl.Gorg. 515d); или, слично: τὰ τοῦ ἀνδρὸς δὴ ταῦτα πράττοντα ‘она својственото на мажот *де*,⁴³ тоа да го правам’.⁴⁴ (Pl.Gorg. 500c).

Партикулата ја среќаваме и со прилози за време и место: ὦ τέκνα, νῦν δὴ νῦν ἐλευθεροὶ πόνων ‘о, деца, сега, *еџе*⁴⁵ сега, ослободени од маките (ќе бидете)’ (E.Heracl. 500c); νῦν δὴ κατεῖδον ‘*еве* сега⁴⁶ видов’ (Ar.Ra. 412); ποῦ γὰρ ἦν νυνδὴ φερες; ‘та каде е тоа што сега *де* му го даде’ или ‘...што *еџе* сега...’ (Ar.Pax 5); νῦν δὴ ‘*еџе* сега’⁴⁷ (Pl.Phdr. 250c) итн. Или τότε δὴ τότε ‘тогаш *де*, тогаш’ или, подобро: ‘тогаш, *еџе* тогаш’ (E.El. 726). Или ἔνθα δὴ πόνος τε καὶ ἀγὼν ἔσχατος ψυχῆ πρόκειται ‘*еџе* таму...’ или, подобро: ‘*е* таму’ (Pl.Phdr. 247b); ἔνθα δὴ πᾶς παντὶ θυμοῦται καὶ νουθετεῖ ‘тука *еџе*...’ или ‘*е* тука...’ (Pl.Prot. 324a); αὔριον δὴ, ἔφη, ἴσως ‘*е* утре, рече, можеби’ (Pl.Phdr. 89b). А во следниот пример, кој навидум наликува на претходните, партикулата емфатично изнесува заклучок на претходната нарација преминувајќи на друг предмет: ἐνταῦθα δὴ Κύρου ἀποτέμνεται ἡ κεφαλὴ καὶ ἡ χεὶρ ἡ δεξιὰ ‘*е* тогаш...’ (X.A. 1.10.1).

Во комбинација⁴⁸ со други партикули дѝ добива нови значења. Така на пр., заедно со καί, воведува некаков климакс: καὶ δὴ τὸ μέγιστον ‘и *еџе* најважното’, т.е. ‘и (или а) она што е најважно од сè’, т.е. ‘и над сè, она што е најважно’ (Pl.Apol. 41b). Во одговори ваквата комбинација има вредност на ‘добро’, ‘еве’, ‘да еве’: βλέψον κάτω. - καὶ δὴ βλέπω. ‘гледај долу! - *добро*, гледам’ или, евентуално ‘*еве*, гледам’, ‘*еве де*, гледам’ (A.Av. 175). Истата може да се употреби при претпоставки, во значење ‘да претпоставиме, да речеме’, каде, поне-

⁴³ Алутирајќи на честите Каликлеви упатувања на ἀνήρ.

⁴⁴ Се разбира употребата на дѝ во иронична смисла е многу поразновидна од наведените примери и упатена на разни категории зборови и синтагматски целини, со најразлични нијанси на иронија, презир и индигнација, што може да ги изрази дѝ. Добар дел од тие примери може да се најдат кај Denniston (1954), p. 229-36.

⁴⁵ Или ‘*еве* сега’, а всушност, значењето е: ‘сега најпосле’, ‘дури сега навистина’.

⁴⁶ Со значење ‘тукушто’, ‘*баш* сега’.

⁴⁷ Во значење ‘току сега’.

⁴⁸ Вообичаено е партикулите понекогаш да се комбинираат, при што се добива ново значење, кое не е производ на обична јукстапозиција на секое од издвоените значења; така, на пр., δ’ οὖν не се преведува ‘и (а) значи’, туку ‘во секој случај’. Меѓутоа, заради конзервираната семантика архаичност, при преведувањето со македонска партикули, понекогаш и задржаната јукстапозиција од оригиналот го открива различното значење што се крие во таквата комбинација (в. подолу).

⁴⁹ Што го содржи значењето: ‘Ајде да претпоставиме дека се убиени!’.

когаш, сосема одговара нашето ‘еве’: καὶ δὴ τεθνῶσι: ‘и *еве* - мртви се.’⁴⁹ (Е.Мед. 386). Комбинацијата καὶ δὴ καί (т.е. ‘а ете и’) нагласува некаков посебен случај или некое општо тврдење; второто καί го потенцира зборот што следи и најдоброто значење го извлекува со преводот: ‘а згора на тоа’, ‘а... дури и’, ‘а освен тоа и’, ‘па згора и’, ‘и (а) особено’, ‘а посебно (и)’: καὶ δὴ καί τότε πρῶαίτερον συνελέγημεν ‘а згора на *ѱоа* тогаш и порано...’ (Pl.Phdp. 59d); ἐν ἄλλοις τε πολλοῖς καὶ δὴ καὶ ἐν τοῖς κάμνουσιν ‘... а *особено* кај...’ (X.Cyr.1.6.21). Со καί (а поретко и самостојно) партикулата добива темпорална вредност, кога се приближува во значењето на ἤδη ‘веќе’: ὁπότε δ’ σὺ προεληλυθοίης σὺν ἧ ἔχοις δυνάμει καὶ θηρώης καὶ δὴ δύο ἡμέρας ‘а кога ти ќе бидеш заминат со војската што ја имаш и два дена *веќе* (или *еѱе*) ќе бидеш на лов’ (X.Cyr. 2.4.17); ὁ δὲ θανὼν κεύθει κάτω δὴ γῆς ‘но тој е мртов и сокриен долу *веќе*⁵⁰ под земја’ (S.O.T. 967-8).⁵¹

Во овој кус преглед на македонскиот превод на старогрчката партикула δὴ, од илустрираните примери произлегоа неколку преводни решенија, од кои, не како доминантни, туку како преферирани се наметнаа македонските адекватности *де* и *еве* (*еѱе*). Оттаму видовме дека истите можат во задоволителна степен да ги покријат значењата на старогрчкиот оригинал. Но, истовремено, укажавме оти не смее да се заборава, дека ваквото решение не е универзално и апликабилно во секоја ситуација, така што преведувачите од овој јазик мора постојано да внимаваат на контекстот и, зависно од него, да ги одбираат соодветните преводни решенија. Впрочем, промените во значењата се сосема природни и зависни од контекстот (кај сите партикули), односно од комуникативната ситуација, што претставува аксиома во научната мисла. Дополнително, промените во значењата се случуваат преку измените во интонацијата на самата партикула, но, многу важно, преку измените во интонацијата на зборот (или зборо-

⁵⁰ Можеби преводот со *еѱе* на македонски ја погодува вистинската цел.

⁵¹ Останаа многу неспоменати вредности на оваа партикула, особено во нејзината конективна улога (на пр., кога δὴ излодува или извлекува некаков заклучок, означува последица, маркира некаков преод, па носи значење: ‘тогаш’, ‘значи’, ‘според тоа’, ‘следствено’, ‘затоа’, ‘следно’, ‘се разбира’, ‘секако’, ‘јасно’ итн.). Недопрени останаа и некои комбинации со други партикули, како δὴπου ‘веројатно’, ‘претпоставувам’, ‘белким’, ‘имено’, ‘нели’, ‘несомнено’, ‘се разбира’, δὴτα ‘тогаш’, ‘безбели’, ‘навистина’, ‘значи’, δὴδεν, баде и др. Се разбира, целисниот преглед на овие облици и не беше целта на нашиот труд. Заинтересираните за оваа проблематика модат секогаш да ја задоволат својата жед во Денистоновата студија *За грчкиите ѱартикули*, една од, сè уште, најцелосните и најиздржани публикации од оваа област (v. Denniston 1954: 203-79).

вите) на кои таа партикула се однесува. Оттаму, и за преведувачите, ваквата споредба може да биде многукратно полезна и продуктивна, доколку успеат сознанијата за варијабилите на македонската партикула *де* да ги проектираат во варијабилите важни за нијансирањето на значењата кај старогрчката партикула *δή*.⁵²

(Рецензент: *проф. д-р Виштомир Мишевски*)

БИБЛИОГРАФИЈА

- Bertrand 2000: Bertrand, Joëlle, *Nouvelle grammaire grecque*, Paris 2000.
- Blomqvist 1969: Blomqvist, J. *Greek Particles in Hellenistic Prose*, Lund 1969.
- Brody 1987: Brody, J., 'Particles Borrowed from Spanish as Discourse Markers in Mayan Languages', in *Anthropological Linguistics*, 29, 507-521.
- Campbell 1993: Campbell, L., 'On Proposed Universals of Grammatical Borrowing', in H. Aertsen and R.J. Jeffers (eds), *Historical Linguistics 1989. Papers from the 9th International Conference on Historical Linguistics*, Amsterdam, 91-109.
- Chantraine 1968-1977: Chantraine, P., *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, I-IV, Paris 1968-1977.
- Davies 1997: Davies, A. M., 'Particles in Greek Epigraphical Texts', in *New Approaches to Greek Particles*, Amsterdam 1997, 49-73.
- Denniston 1954: Denniston, J. D., *The Greek Particles*, Oxford 1954².
- Duhoux 1997: Duhoux, Y., 'Grec écrit et grec parlé', in *New Approaches to Greek Particles*, Amsterdam 1997, 15-48.

⁵² Имено, набљудувајќи ги промените во значењата предизвикани од промените во интонацијата на синтагматските целини што ги гради партикулата *де*, може да се формира сликата за начинот на кој се создавале различните значења на партикулата *δή* и воопшто, различните значења на секоја друга партикула. Така, примерот: *πρὸς δὲ τὸ γῆρας ἐτὸς δὴ τῶν ὀλίγων* 'а во староста, ὅσων δὲ нèкди мάλκῦμινά...' (Pl.R. 498a) може убаво да го покаже начинот на кој интонацијата повлијаела на смислата, т.е. значењето, претпоставуваме, сосема соодветно на грчкиот оригинал.

- Fernandez 1994: Fernandez, M.M Jocelyne, *Les particules énonciatives*, Paris 1994.
- Fraenkel 1947: Fraenkel, J.J., 'A Question in Connection with Greek Particles', in *Mnemosyne* 13, 1947, 183-201.
- Hellwig 1974: Hellwig, A., 'Zur Funktion und Bedeutung der griechischen Partikeln', in *Glotta* 52, 1974, 145-171.
- Humbert 1954: Humbert, J., *Syntaxe grecque*, Paris 1954².
- Labéy 1950: Labéy, D., *Manuel des particules grecques*, Paris 1950.
- Meillet 1965: Meillet, A., *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, Paris 1965⁷.
- Минова-Ѓуркова 2000: Минова-Ѓуркова, Л., *Синџакса на македонскиот сџандарден јазик*, Скопје, 2000.
- Schwyzler 1939: Schwyzler, E., *Griechische Grammatik*, München 1939-71.
- Skok 1971-1974: Skok, P., *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-IV, Zagreb 1971-1974.
- Smyth 1984: Smyth, W. Herbert, *Greek Grammar*, revised and renewed edition, Harvard University Press 1984³.
- Шијачки 2001: Шијачки-Маневић, Б., *Грамаџика ѓрчкоѓ језика*, Београд 2001.
- Thrall 1962: Thrall, M.E., *Greek Particles in the New Testament*, Leiden 1962 (New Testament tools and studies, vol. III).
- Trenkner 1960: Trenkner, S., *Le style kai dans le récit attique oral*, Assen 1960 [reprint of ed. 1948].
- Vernhes 1996: Vernhes, Jean-Victor, *ΕΡΜΑΙΟΝ, Initiation au grec ancien*, édition complète, Paris 1996.
- Врина 1999: Врина, М., *Ексѓресивниѓе часѓици в бѓлѓарскиа език*, Велико Тѓрново 1999.
- Wakker 1997: Wakker, G., 'Emphasis and Affirmation', in *New Approaches to Greek Particles*, Amsterdam 1997, 209-231.

Valerij SOFRONIEVSKI

**LA TRADUCTION MACÉDONIENNE
DE LA PARTICULE δή****ABSTRACT**

Les particules grecques attirent tout le temps l'attention des savants de la pensée classique. Malheureusement, chez nous il n'y a pas de tradition pour traiter ce segment de la langue et parole grecque, qui est particulièrement intéressant. Cet article recherche les relations entre la particule grecque δή et les particules adéquates dans la langue macédonienne де et еве. Les relations posées revivent les significations primaires et construites de l'original grecque. Elles dirigent les traducteurs macédoniens de cette langue vers des solutions réussies dans le choix de sa traduction adéquate.

Mot-clés: GREC ANCIEN, LANGUE, MACÉDOINE, PARTICULES, TRADUCTION, SIGNIFICATION, INTONATION.